

BAZI BELAGAT KİTAPLARINDA TECNİS HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

“A RESEARCH ABOUT TECNİS ON MAIN RHETORIC BOOKS “

Muhittin ELİAÇIK*

Öz

Cinas yapma demek olan tecnis, divan şairlerinin kullandıkları edebî sanatlar arasında önemli bir yere sahiptir. Tezkireciler de yaptıkları şair ve şiir değerlendirmelerinde hayal, nükte, hüner, sihr vb. kriterlerin yanında tecnis de sıkça anmışlardır. Tecnis, sözü güzelleştiren önemli bir öge olarak görülmüş ve farklı tasnifleri yapılmıştır. Bu sebeple Osmanlı şair ve yazarları tecnisât başlığı altında çeşitli risaleler yazıp şiir ve şair incelemesi yapmış ve edebî sanatları buna göre tasnif etmişlerdir. Ancak, Tanzimat döneminde bu sanatın gereksiz ve yüzeysel bir uğraş olarak görüldüğü de bir gerçektir. Klasik belâgat kitaplarında edebî sanatlar genellikle bedî kısmında ele alınmış ve tecnis de bu kısımda söz sanatlarının en önemlisi olarak anlatılmıştır. Böyle olmakla beraber tecnisin belagat kitaplarında karışık bir şekilde ele alınarak farklı şekillerde tasnif edildiği görülmektedir. Klasik dönemde veya son dönemde yazılmış belagat kitapları incelendiğinde tecnis konusunda ferdi bir bakış açısının da bulunduğu hissedilmektedir. Bu da Osmanlı şair ve yazarlarının ferdi ya da dar çerçeveli bir yaklaşımla konuyu ele aldıklarını düşündürmektedir. Bu makalede, seçilen belli başlı belagat kitapları üzerinde tecnis hakkında analitik bir inceleme yapılmış ve tasnifler mukayeseli olarak ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Belagat kitapları, Tecnis, Araştırma, Mukayese.

Abstract

Tecnis, which means making pun, takes a very important place among the literary arts that dewan poets used. The ones who writes tezkire articles mentioned about pun beside dream, wit, skill, magic etc. in their assessments on poem and poet. Tecnis is seen as an element that beautifies the words and is made different classification. Because of that, the Ottoman poets and authors wrote various tractates and made poet and poem examination and they classified the literary arts according to this. But there is a fact that this art was seen as a useless and superficial exertion during Tanzimat period. In rhetoric books the literary arts are generally handle in bedî parts and tecnis is explained as the most important word art. However, it is seen that tecnis is handles complicated and classified different in rhetoric books. When examined the rhetoric books, it can be felt there is an individual view in calassic and last period about tecnis. It makes us to thing that the Ottoman poets and authors have individual view too. In this article, it is made an analitic examination about tecnis on main rhetoric books which are chosen and classifications are handled in a comparative way.

Key Words: Rhetoric books, Tecnis, Research, Comparison.

* Prof.Dr. K,r,kkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat, Bölümü

Giriş

Belâgat ilmi me'ânî, beyân, bedî' olarak üç bölümden oluşmuş ve edebî sanatlar bunlardan bedî' bölümünde ele alınmıştır. Bu ilim uzun bir süreç sonunda müstakil bir hâle gelmiş, Abdülkahir Cürçânî (ö.1079) gibi âlimlerin temayüz ettiği M. 9-12. yüzyıllarda en parlak dönemini yaşamış, bir duraklama dönemi olan Sekkâkî (ö.1229)'den sonraki dönemde ise, Sekkâkî'nin *Miftahu'l-Ulûm* adlı eserinin üçüncü bölümüne çeşitli telhis, şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Belâgatın bedî' bölümü Sekkâkî'ye kadar söz sanatları için ortak bir ad olmuş, Sekkâkî'nin tasnifinde ise edebî sanatlar bedî' içinde mânâ ve lafz ile ilgili olanlar diye iki grupta ele alınarak manevî olanlar: *mutâbakat*, *mukâbele*, *müşâkele*, *mürâatü'n-nazîr*, *leff ü neşr*, *cem'*, *tefrîk*, *taksîm*, *ihâm*, *tevcih*, *istitbâ'*, *iltifât* gibi sanatları; lafzî olanlar ise: *tecnîs*, *tecnîsü't-tâm*, *tecnîsü'n-nâkis*, *tecnîsü'l-müzeyyel*, *tecnîsü'l-muzârî/ mutarraf*, *tecnîsü'l-lâhuk*, *tecnîsü'l-müşevveş*, *kalb* (*küll*, *ba'z*, *mücennah*), *seci'*, *tarsî* sanatlarını ihtiva etmiştir. Hatib el-Kazvîni (ö. 1339)'nin *Miftahu'l-Ulûm'a* yazdığı *Telhîs* adlı eser ve bu esere yazılan şerhlerle bu sanatlar artık belâgatın üçüncü şubesi olarak bedî' ilmi içinde ele alınmıştır. Osmanlı'da belâgat ile ilgili eserler, medrese çizgisi ve medrese dışı çizgi olarak iki kolda kaleme alınmış, medrese çizgisindeki eserlerde *Miftâh* ve onun şerhleri belirleyici olmuş ve genellikle Arapça yazılmıştır. Bu eserlerde anlatılan edebî sanatlar tabîi olarak, örnek alınan kitaplardaki terim, tanım ve örneklerle aynı olmuştur. Medrese-dışı eserler de ortak özellikler göstermiş ve bunlarda Arapça'nın yerini Farsça ve Türkçe almıştır. Ayrıca, medreselerde okutulan belâgat kitaplarında görülmeyen bazı terimler bu eserlerde yer alabilmiş ve mesela teşbih konusunda geçen teşbih-i mutlak, meşrût, kinâyet, akis, izmâr, tafdîl terimleri Halîmî, Sürurî ve Berdahî'nin eserlerinde yer almıştır. Bu durum büyük ölçüde, bu eserlerin belâgat sahasında ayrı bir öneme sahip olan Reşidüddîn Vatvat'ın (ö.1177) eserini takip etmelerinden kaynaklanmıştır. Batı edebiyatına yönelmelerin arttığı Tanzimat döneminde ise Süleyman Paşa'nın *Mebânî'l-inşâ'sı* ile birlikte Batı retoriklerinin konuları Türk edebiyatına girmiş ve bu sahada yazılan eserler iki farklı koldan devam ederek ya eski belâgat anlayışını izlemiş, ya da onun yanında Batı retorik kitaplarından da faydalanmışlardır. Bu iki ucu en iyi yansıtan eserler ise Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniyye'si* ile Rezaizâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyat'ı* olmuştur (Saraç, 2004: 131-136).

Belâgat kitaplarında geniş yer verilen edebî sanatlardan birisi de tecnîs olmuştur. Klâsik literatürümüzde "edebî sanatlar" tabirinin yerine "muhassinât-ı lafziyye ve ma'neviyye" tabiri kullanılmış ve tecnîs de bunlardan lafzî güzellikler içinde ele alınan bir sanat olmuştur. Türk edebiyatında klasik olsun, modern olsun bütün belâgat kitaplarında tecnîse geniş yer ayrılmış ve onu eleştirip lüzumsuz ve boş bir uğraş olarak görenler dahi eserlerinde uzun uzadıya tecnîsi anlatma gereği duymuşlardır. Bu durum, tecnîsin klasik belâgat kitaplarında ve şairler arasında çok rağbet görmesinden ve biraz da ölçünün kaçırılmış olmasından kaynaklanmıştır. Zira, özellikle Tanzimat sonrasında tecnîs hakkında tanım ve yorum yapan yazarlar sürekli tecnîs hakkında gösterilen ölçsüzlüğü dile getirmişlerdir. Bu konuda eski ve yeninin karakteristiğini vermesi açısından *Belâgat-i Osmaniyye* ile *Ta'lîm-i Edebiyat'a* bakılabilir. *Belâgat-i Osmaniyye'de* edebî sanatlar eskinin devamı şeklinde ele alınıp anlatılmışken, *Ta'lîm-i Edebiyat'ta* Batı retoriklerinin etkisiyle eskiye karşı eleştirel bir görüş hâkimdir. Aynı şekilde, eskinin devamı kategorisindeki Naci'nin *Istîlâhât-ı Edebiye'si* ile Batı retorik etkisindeki Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiye'sinde* de durum aynıdır. Biz bu

yazımızı tecnîs üzerine hazırladığımızdan bu kitaplarda tecnîs hakkındaki değerlendirmeleri eski ve yeni kategorisinde ele alıp mukayese edeceğiz. Burada şunu da belirtelim ki, eski ile yeni arasındaki çatışma ve eleştirme alanlarından birisi de tecnîs olmuştur. Bu konuda Reşid, *Nazariyyât-ı Edebiye*'sinde şöyle demektedir: “Lafzî cinasın çok fazla devam etmesi tab'a nefret ve bıkkınlık getirir ve bu söz oyuncaklarına alışık olanların düşünce hastalıklarına düşmesi gibi, edebiyat da gerileme dönemlerinde hep tecnîse düşkünlükten dolayı bozulmaya uğramıştır. Lafzî cinas doğu edebiyatlarında maalesef çok fazla kabul görmüş ve birtakım türlere bile ayrılmıştır. Edebî yenilenme devri bu sahte hünerperdazlığı önemden düşürdü.” Böyle olmakla birlikte, cinasın her türüne değil de, genellikle lafzî cinasa karşı olumsuz bir bakış bulunduğunu belirtmeliyiz. Aynı yazarların mânâya dayalı cinası güzel gördükleri ve olumsuz yargılardan genellikle uzak durdukları söylenebilir.

Bazı belâgat kitaplarında tecnîse dair tanım ve tasnifler

Osmanlı'da belâgat dersleri ve konuları genellikle Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm'* u ile bu eserin telhis, özet ve şerhlerinden okutulmuştur. Tanzimat döneminde ise Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniyye*, Naci'nin *İstîlâhât-ı Edebiyye*, Recâizâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyyât*, Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiyye* adlı eserlerinde olduğu gibi, belâgat konuları genellikle batılı tarzda ele alınıp anlatılmıştır. Ancak bu eserlerin bazıları şeklen batılı olup, muhteva olarak eskinin devamı niteliğindedir. Bu kitaplarda tecnîs hakkında uzun izah ve mutalaalar yapılmıştır. Bu çalışmada eski ve yeni belâgat kitaplarından toplam sekiz eser seçilip incelenmiş ve tecnîs hakkındaki açıklama ve tasnifler mukayese edilmiştir. İncelenen eserler: Halîmî'nin *Risâle-i tecnîsât ve't-teşbîhât ve'l-mecâzât*, İsmail-i Ankaravî'nin *Miftâhu'l-belâga ve Misbâhu'l-fesâha*, Sa'îd Paşa'nın *Mîzânü'l-edeb*, Mehmed Rif'at'ın *Mecâmiü'l-edeb*, Recâizâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyyât*, Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmâniyye*, Naci'nin *İstîlâhât-ı Edebiyye* ve Reşid'in *Nazariyyât-ı Edebiyye* adlı eserleridir. Bu eserlerde tecnîs sanatı eski ve yeni anlayışın kalkış ve bakış noktalarını gösteren sanat görünümündedir. Yani şekil-mânâ, sathîlik-derinlik eski ile yeninin en çok çatıştığı noktalardan olup bunlar da en çok tecnîste ortaya çıkmıştır denilebilir. Mesela eski anlayış genellikle lafzî cinasa yoğunlaşırken, yeni anlayışın daha çok manevî cinasa önem verdiği görülmektedir.

1. Bir dil âlimi, fakih, şair ve tabip olan Lutfullah Halîmî (ö.1495)'nin tecnîs, teşbîh ve mecazları açıkladığı küçük risalesinde tecnîs, büyük ölçüde *Miftâh'ı*, bazı örneklerde de *Vatvat'*ın eserini esas almıştır: “Tecnîs, iki sözün birbirine uygunluğu olup harflerin çoğunun aynı olmasına dayanılarak tâm, nâkıs, müzeyyel, mükerrer, mürekkeb (tâm cinasın bölümü olup yazıda birlikte müteşâbih, farklılıkte mefrûk olur), mutarraf, hatt şeklinde yedi çeşittir.”

2. Klasik tecnîs tanımının yapıldığı bir diğer eser olan İsmail-i Ankaravî (ö.1630)'nin *Miftâhü'l-Belâga*'sında bazı ilaveler dışında Halîmî ile yaklaşık aynı tasnif yapılmıştır: “Muhassinât-ı lafziyye, manevî ve lafzî diye iki kısım olup lafzînin bir türü de tecnîstir. Cinâs, iki lafzın sözde veya yazıda benzer olmasıdır ve harflerin çoğu aynı olmak üzere yedi çeşittir: Tâm, nâkıs (muharref), zâid (müzeyyel), mükerrer, mürekkeb, mutarraf, hatt (tashîf). Harflerin farklılığı ile oluşan tecnîs mutarrafa girer ve bu sebeple kalb-i küll ve ba'z da tecnîs-i mutarraf hükmündedir.” Ankaravî'nin bu son cümlesi Halîmî'de geçmemektedir.

3. Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895)'nin *Belâgat-i Osmâniyye*'sinde *muhassinât-ı lafziyye*den sayılan tecnîs şöyle açıklanmıştır: “Cinas, mânâları farklı olan iki lafzın

telaffuzda benzeşmesidir. Bunun bölümleri şöyledir: Cinâs-ı tâmm (iki lafzın harf türü, sayısı, sırası ve harekede bir olmasıdır. Eğer dört yönden birisi farklı olursa başka bir ad alır ve

heyetteki ihtilaf muharref; harf sırasındaki ihtilaf kalb; harf sayısındaki ihtilaf nâkıs; türdeki ihtilafın mahrec yakınlığı olanı muzâri', olmayana ise lâhuk cinas olarak tanımlanır. İhtilaf noktada olursa musahhaf denilir." Bu eserde Halimî ve Ankaravî' den farklı olarak iştikâk ve şibh-i iştikâk sanatları da cinasa dahil edilmiştir.

4. Sa'îd Paşa (ö.1890), Mîzânü'l-edeb'inde iştikâkı da cinasa dahil etmiş olup, cinas şöyle açıklanmıştır: "San'at-ı cinâs, iki lafzın çeşitli yönlerden harf ve harekece birbirine benzemesidir. Bu sanat tâm ve nâkıs kısımlarına ayrılıp her kısım da çeşitli türleri hâvîdir. Cinâs-ı tâm: İki lafzın tür, harf sayısı ve hareke sırasınca aralarında tam benzeşme olmasıdır. Mümâsil: Benzeşmenin iki isim arasında olmasıdır. Müsteofî: İkisi bir türden olup da birisi isim diğeri fiil olandır. Müteşâbih: İki lafzın birisi müfred diğeri mürekkebe olandır (devrândan devr andan). Mefrûk: Birisi müfred diğeri mürekkebe olup da hatça aynı olmayandır (âyîneye-ayıneye). Muharref: Hareke itibârıyla ihtilâfî hâvî olandır (genc-künc). Cinâs-ı nâkıs: Harf sayılarında ihtilâfî hâvî olan cinâs olup, bu ihtilâf bir veya daha ziyâde harfle oluşur. Birinci türde iki lafzın birisi diğereinden bir harf zâ'id olur ve üç türdür. Birincisinde zâ'id harf lafzın evvelinde bulunur (mu'ârif-'ârif). İkincisinde lafzın ortasında bulunur (cân-cihân). Üçüncüsünde lafzın âhirinde bulunur (safâ-sifât, gamz-gamze). Birden ziyâde harfle olan ihtilâf aşağıdaki yönlere tâbidir: Ziyâde, lafzın yâ başında olur (müteşâ'ir-şâ'ir); ya ortasında olur (santûr-sûr). Lâhuk, mahrecleri uzak olandır (mârân-yârân). Tecnîsü'l-kalb: İhtilâf harflerin tertibinde oluştuğunda olan cinâstır (emel-elem). Maklûb-ı mücennah: Birbiririyle mütecânis olan lafzın birisi beytin evvelinde diğeri âhirinde olmaktır. Müzdevic: Mütecâniseynin ikisi de âhirde bulunmaktır; buna mükerrer, müredded de denir. Cinâs-ı iştikâk: İştikâkça olan benzeyiştir. (müsebbeb-esbâb vb.)

5. Muallim Naci (ö.1893)'nin Istilâhât-ı Edebiyye' sinde: "Anlamı ayrı olan iki lafzın telaffuz veya yazıda birbirine benzemesidir." diye tanımlanan cinâs şöyle açıklanmıştır: "İki lafız arasında benzerlik tam veya eksik olmaktan uzak olmayacağından ilk olarak cinâs-ı tâm ve cinâs-ı gayrı tâm diye ikiye ayrılır. Cinâs-ı tâm, iki lafzı oluşturan harflerin tür, adet, sıra ve hareke yönünden bir olmasıyla oluşup, basit ve mürekkebe diye iki çeşittir. Mürekkebe cinasta iki lafız imlâca bir olursa müteşâbih, ayrı olursa mefrûk olur. Bir kelime diğere kelimenin cüzlerinden oluşursa merfû' denir semâda-şemse mâda gibi. Benzer iki lafız, yalnız harf türünce farklı olursa cinâs-ı lâhuk olur. Harf sayısında farklılık olursa nâkıs olup, sonda tek harf zaid olduğunda mutarraf, birden fazla olduğunda müzeyyel cinâs denir. İki lafız yalnız sıra yönünden farklı olursa cinâs-ı kalb olup, tam kalb olursa kalb-i kül, nakıs kalb olursa kalb-i ba'z denir. Benzer iki lafız yalnız harekece farklı olursa muharref denilip, şeddeli harf de şeddesiz hükmündedir. Nokta ihtilâfında cinâs-ı hatt (musahhaf, tashîf) oluşur. Cinasn daha başka türleri de olup, ancak pek de ciddi şekilde uğraşılacak bir şey olmadığından bu kadarıyla yetinildi." Naci, burada cinas hakkında bir eleştiri de yaparak: "Söz aslında güzel olmadıkça cinas ona güzellik veremez. Ancak, doğal güzelliği olan bir söz için güzellik yapay sayılır ve doğallık denilen yüce meziyet hiçbir zaman tecnîsâta feda edilmemelidir." demektedir. Muharref cinas eski anlayışta nâkıs cinasa dahil edilirken, yeni anlayışta müstakil olarak ele alınmaktadır.

6. Mehmed Rif'at (ö.1907), Mecâmîü'l-edeb'inde "Cinâs ve mülhakâtı" başlığı altında uzun ve ayrıntılı bir açıklama yapmıştır: "Lafzen müşâbih ve ma'nen mugâyir

olan iki ve daha ziyâde kelimenin bir fıkrada zıkr ü cem'ine *tecnîs* ve o kelimelere *cinâs* ve bu *cinâsa* mukârin bir hâlde icrâ edilen sanâyi'-i lafziyyeye de *mülhakât-ı cinâs* denir ki her biri aşağıda birer fasılda yazıldı." diyerek açıklamalara geçmiştir. Buna göre cinas hakkındaki açıklamaları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Fasl-ı evvel. *Cinâs: Sözde benzer ve manada farklı sözlerin bir fıkrada toplanmasından ibârettir. Cinâs, lafızların benzeşmede tam olmaları ve ihtilaf etmelerince "tam, muharref, nâkıs, mütekârib, hattî, lafzî, mürekkeb" isimleriyle yedi türlüdür:*

1. *Cinâs-ı tâm: Hareke ve harflerde ziyâde ve noksân olmamak ve telaffuz, yazılış ve vezinde birbirinin aynı olmak üzere bir fıkrada toplanan kelimelerdir. Cinâs-ı müstevfi, birinin isim değerinin fîl olmasıdır. 2. Cinâs-ı Muharref: Yalnız hareketlerde farklı olup diğer hususlarda cinâs-ı tâm gibi olandır (merd-mürd, der-dür gibi). 3. Cinâs-ı Nâkıs: Aynı cinsten olan kelimelerin birinde ziyade harf bulunmasıdır ki bu ziyâde harflerin yerleriyle sayılarına göre üç şekle ayrılır: Cinâs-ı mutarraf: Kelimelerden birinin başında zâid harf bulunmasıdır (dem-âdem). Cinâs-ı Müzeyyel: Zâid harfin sonda olmasıdır (çeşm-çeşme). Cinâs-ı müşevveş: Harf-i zâidin ortada olmasıdır (câm-cem). 4. Cinâs-ı Mütekârib: Lafızların birbirinden birer harfle farklı olması olup harflerin mahreçlerine göre: cinâs-ı muzâri' ve cinâs-ı lâhuk" diye iki türlü olur. Cinâs-ı muzâri', değişen harflerin mahreçte yakın olmasıdır ('ilm-hilm gibi). Cinâs-ı lâhuk, değişen harflerin mahreçte uzak olmasıdır (şâ'ir-şâtir gibi). 5. Cinâs-ı Hattî: Lafızların hareke, şekil ve yazılışta birbirine benzeyip sadece noktada ayrılmasıdır; buna cinâs-ı musahhaf da denilir ('âkil-gâfil gibi). Cinâs-ı Lafzî: Lafızların yazılışında farklılık olduğunda telaffuzunda benzerlik olmasıdır. Cinâs-ı mürekkeb: Her hususta cinâs-ı tâm gibi olup, ancak birisinin basit, değerinin mürekkeb veya ikisinin de mürekkep olmasıdır ki bunların yazılış şeklindeki birlik ve ayrılığına göre iki şekil oluşup "cinâs-ı müteşâbih ve cinâs-ı mefrûk" adlarıyla bilinirler. Cinâs-ı müteşâbih: Yazılış şeklinde de benzer olanlardır (pervâne-pervâ ne gibi). Tenbîh: Bazı kitaplarda cinas isimleri daha başka şekilde geçip onların buradaki isimlerle uyumsuzluğundan dolayı hatalı olduğumuz düşünülebilir. Bu konuda seçtiğimiz isimler eskilerin sözlerine dayalı olup, muhalif olanlarla aramızdaki fark, bizim muharref dediğimize onlar nâkıs, nâkıs dediğimize zâ'id, mutarraf dediğimize mükerrer ve müzeyyel dediğimize de mutarraf derler. Bu sebeple cinâsları aşağıdaki şekilde özetledik:*

Cinâs: 1. Cinâs-ı tâm: (mümâsil, müstevfi) 2. Cinâs-ı muharref. 3. Cinâs-ı nâkıs: (mutarraf, müzeyyel, müşevveş) 4. Cinâs-ı mütekârib: (muzâri', lâhuk) 5. Cinâs-ı hattî ve musahhaf. 6. Cinâs-ı lafzî. 7. Cinâs-ı mürekkeb: (müteşâbih, mefrûk)

Fasl-ı sâni. *Mülhakât-ı cinâs: Lisân-ı Osmânîde kullanılan lafzî sanatlardan "Kalb, iştikâk, reddü'l-acüz 'ale's-sadr, aks ve tebdîl"de cinâs mülhakâtından sayılabildiğinden hepsi burada ta'rîf edildi. Kalb: Bir lafzın harflerinin sırasını değiştirip başka harf karıştırmayarak başka bir manalı lafız ortaya koymaya kalb ve o lafızlara da birbirine göre maktûb denir (lâle-hilâl gibi). Kalb-i küllî ve ba'z(cüz'î) diye ikiye ayrılıp, kalb-i ba'z (dahl-huld gibi), kalb-i küllî, değişimin kelimenin her harfinde oluşmasıdır ki bundaki düzene göre aslında, kalb-i muntazam ve mu'avvec adlarıyla iki türlüdür. Kalb, cinasa çok yakın olduğundan buna cinâs-ı maktûb da denilmiştir ki bu da mücennah ve müstevî adlarıyla iki türlüdür.*

7. Recâizâde Mahmed Ekrem (ö.1914)'in *Ta'lîm-i Edebiyat'*ında "Tecnîs ve mülhakâtı" başlığı altında anlatılan cinas, diğer yazarlara göre farklı olup, cinasa eleştirel bakılmakta ve bilinen cinas tasnifi yerine öneriler getirilerek konu anlatılmaktadır: Ayrıca, cinasın klasik tasnifine girilmeyip sadece *cinâs-ı lafzî* ve *mane'vî* tasnifi yapılmış, kalb ayrı bir başlık altında anlatılmış, iştikâk da cinasa dahil edilmiştir: "Cinas yapmak demek olan *tecnîs lafzî* ve *ma'nevî* diye iki kısım olup; *lafzî*, bir söz içinde telaffuz ve imlâda tamâmen veya kısmen bir, mânâda ayrı sözler söylemekle oluşur. Lafzîde,

söylenen kelimelerin söz ve yazıcı birliği değerliliğine sayılır ve benzer sözler arasındaki benzerlik ne kadar çok olursa cinasın değeri o kadar artar. “yalvaracak-ovaracak” arasında tecnîs olduğu söylene de, buradaki ilgi kafiye-i mukayyededir. Manevî cinas ise, bir söz içinde iki mânâlı olarak söylenen sözlerin diğer mânâlarıyla amaç arasında bütün-parça, yakın-uzak bir ilgi olmakla oluşur ve buna mugâlata-i ma’nevîye de denilir. Eski ediplerimizin bu tecnîs sanatına ne kadar önem verdikleri, eserleri karıştırılınca cinastan uzak üç beyte veya üç satıra rastlanmamasıyla sabittir. Eski eserlerin rağbetten düşmesinin en ciddî sebeplerden olan tecnîs adlı bu lafız ve fikir oyuncağına taraftar değiliz. Hâl böyleyken bu bahsi bu kadar uzatmamız taksîmâtı, ta’rîfâtı, misâlleri, tatbîkâtı ile belâgat kitaplarında sayfalarca yer tutmuş bir sanatı susarak geçiştirmeyi uygun görmediğimizden ve mahiyetini mümkün merteye anlatmak isteyişimizdendir. İttihâd, iştikâk ve şîbh-i iştikâk, tecnîs bölümlerinden olup bir söz içinde çeşitli manalara kullanılan iki sözün iştikak yönünden birlik ve benzerliğinden ibarettir.” Bu eserde kalb sanatı ayrı bir başlık altında anlatılmış ve yine eleştirilerek bunun bir fesahat ölçüsü olamayacağı söylenmiştir: “Cinas bölümlerinden sayılan kalb, bir söz içinde bulunan iki lafzın harfleri tamamen veya kısmen aynı olduğunda tertîbde fark olmasıyla oluşur. Cinâs-ı lafzîde benzer kelimelerin birliği değer artmasına sebep olarak o gibi cinaslara cinâs-ı tâm adı verildiği gibi, kalb sanatında da kelimelerden ikincisi birincisinin aşağıdan yukarı doğru sırasıyla aksinden oluşan şekle uygun olması kalbin diğer şekillerinin hepsine tercih edilir ve buna kalb-i küll denilir. Bir de maktûb-ı müstevî vardır ki sözün yukarıdan aşağı ve aşağıdan yukarı okunuşu aynıdır.” Reçaizâde, kalbi fesahat ve belagat ölçüsü saymamakta ve şair Nâbî’yi de bu sanatı kullandığı için eleştirmektedir.

8. Ahmed Reşid (Rey, ö.1956) Nazariyyât-ı Edebiyye’inde bir sözün edebî tesirinin bir cinâsla mahvolabileceğini söyleyecek kadar tecnîs hakkında menfi görüşler ortaya koymuş ve: “Bu lafız oyuncağına alışık olanlar nasıl fikir ve edebî kısırlığa düşerse genellikle edebiyat da gerileme dönemlerinde hep tecnîse düşkünlükten dolayı bozulmaya uğramıştır. Edebî yenilenme devri bu sahte hüner düzcülüğünü önemden düşürdü. Resme göre elbise mağazaları ilanlarındaki resimler ne ise, edebiyata göre lafzî sanatlardan ibaret eserler de ancak o olabilir” demiştir. Tecnîsi şöyle anlatmaktadır: “Esâsen tecnîs, ma’nâları farklı, sesleri benzer lafızları bir cümlede toplamak demekse de bu tarif daha ziyade cinâs-ı lafzîye uyar. Tecnîsin en yüksek şekli, iki mânâlı bir kelimenin aynı cümlede her iki mânâsıyla da kullanılabilmesi diye tarif edilir. Bu tür tecnisi diğerinden ayırmak için buna mevkîine göre cinâs-ı manevis, mugâlata-i ma’nevîye, istihdâm adları verilmiştir. Cinâs-ı ma’nevî ile lafzî arasında fark olup, cinâs-ı ma’nevî başlıbaşına değerli sayılamaz; fakat teoriye, îhâm, müşâkele gibi sanatların aslî maddesini oluşturursa fikir ve hayâle ait benzeme ilgisi halini kazanır ve bu sebeple cinâs-ı lafzîden çok yüksektir. Tevriye, müşâkele için getirilen örneklerde hep cinâs-ı ma’nevî olup bunlar âdî bir lafız oyuncağı gibi görülemez. Fakat böyle olmayıp da kendi kendine kalırsa derhal kıymetten düşer. Ta’lîm-i Edebiyat’ta bu sanata örnek olarak verilen tâğî-bâğî beyti sadece letafetten değil, mânâdan da uzaktır. Cinâs-ı lafzîye gelince, bunun mecâzî sanatlara yardımı nâdir ve bütün değeri kendine mahsustur ki o da şudur: Gâyet hafif ve daha ziyade mizaha ait bir söz içinde külfet ve kesretten uzak olarak bulunursa güzellik hissettirir, aksi hâlde o kadar soğuk olur ki bir sözün edebî tesiri bir cinâsla mahvolabilir. Mizah sadedinde bile cinâs-ı lafzînin çok fazla sürmesi tab’a nefret ve bıkkınlık getirir ve bu lafız oyuncağına alışık olanlar nasıl fikir ve edebî kısırlığa düşerse genellikle edebiyat da gerileme dönemlerinde hep tecnîse düşkünlükten dolayı bozulmaya uğramıştır. Çünkü bilhassa cinâs-ı lafzî sathî düşünmenin en alt ucudur. Cinâs-ı lafzî doğu edebiyatında maalesef çok kabul görmüş ve birtakım türlere de ayrılmıştır. Bazılarını birer misalle gösterelim: Cinâs-ı tâmm-ı basît (say-say), cinâs-ı tâmm-ı mürekkeb (yara-yâra; mefrûk: iki şer-ikişer), nâkis (kandelik-kandehara), muharref (verd-oird), hattî (tegannî-te’annî), cinâs-ı iştikâk (kâbil-makbûl), kalb(dağ-gıda). Bu

misalleri cinâs-ı lafzînin türlerini belirlemek için verdik. Esasen hiçbirisi zarifçe ve başarılı değildir. Tecnîs-i lafzî hiç olmazsa bir istiâre ile güzelce karışacak kadar zarif olmalıdır; ya da mizah ve hicivle karışık olmalıdır. Bu konuda bir de îhâm-ı tenâsüb ve îhâm-ı tezâd olup, îhâm-ı tenâsüb nâtamâm bir cinâs-ı ma'nevî demektir. Îhâm-ı tezâd ise gerçek mânâlarıyla birbirine zıt olan kelimelerden biriyle cinâs-ı ma'nevî yaparak iki lafzı kaynaştırabilmektir. Nef'î, Nedîm gibi büyük şairler bunlara o kadar rağbet etmedi; fakat kıymetli sayılan bu lafzî sanatlar Şeyh Gâlib'ten sanra başlayan gerileme devrinde tek marifet zannedilecek kadar itibar bulmuş ve artık şair ve edipler bu vadiye arz-ı hüner yarışmasına girişmişlerdir. Daha zor ve değerli görülebilecek sanatlar zor geldiğinden yarışma zeminini sadece bu lafzî oyunlar oluşturmuştur. Edebî yenilenme devri bu sahte hüner düzcülüğünü önemden düşürdü. Resme göre elbise mağazaları ilanlarındaki resimler ne ise, edebiyata göre lafzî sanatlardan ibaret eserler de ancak o olabilir."

İlgili belâgat kitaplarında tecnîse dair açıklamalar:

<p>Halîmî: Risâle-i tecnîsât ve't- teşbihât ve'l- mecâzât</p>	<p>Tecnîs, iki lafzın birbirine uygunluğu olup, harflerin çoğunun aynı olması üzerine <i>tam</i>, <i>nâkıs</i>, <i>müzeyyel</i>, <i>mükerrer</i>, <i>mürekkeb</i>, <i>mutarrağ</i>, <i>hatt</i> şeklinde yedi çeşittir: İki veya daha fazla lafız; söz, yazı, hareke ve harf sayısında bir olup hiçbirisi birleşik olmazsa <i>tecnîs-i tâmm</i> olur. Sözlere biri isim diğeri fiil olursa <i>müstevfâ</i>, ikisi de aynı tür olursa <i>mütemâsil</i> denilir. Eğer iki lafız harfçe bir olup harekelerde ayrı olursa <i>tecnîs-i nâkıs</i> olur; <i>pür-per</i> gibi. Bazıları buna harekede değişme olduğu için <i>muharref</i> demişlerdir. Ama <i>tecnîs-i nâkıs</i>, <i>zâid</i> ve <i>mükerrerden</i> daha umumidir. <i>Tecnîs-i müzeyyel</i> de denilen <i>tecnîs-i zâid</i>, hareke ve harflerde tam birlik olup, birisinin sonunda ziyade harf gelirse <i>çeşm-çeşme</i> ve <i>per-pervâne</i> gibi, ziyade harf olduğundan <i>zâid</i> denilir; ziyade zeylinde yani eteğinde olduğundan dolayı da <i>müzeyyel</i> denildi. Eğer birisinin evvelinde ziyade harf olursa <i>dem-âdem</i> gibi, <i>mükerrer</i> olur. Bazıları <i>tecnîs-i nâkıs</i> adını ziyade harf olduğu durumda kullanarak bu adı <i>zâid</i>den ve <i>mükerrerden</i> daha genel tuttu ve ziyadenin ortada olmasını da ona dahil etti, <i>cidd ü cehd</i> gibi. <i>Tecnîs-i mürekkeb</i> tıpkı <i>tâmm</i> gibi olup, aslında onun bölümlerindedir ve söz, hareke ve harf sayısında ikisi birdir. Ama bir veya iki tarafında birleşiklik vardır. Yazılışça bir olmayana <i>mevrûk</i>; yazılışça bir olana <i>mütesâbih</i> denilir. <i>Tecnîs-i mutarrağ</i> sonlarında farklı bir harf olmasıdır, <i>gâfir-gâfil</i> gibi. Eğer her birinden iki harf farklı olursa <i>tecnîs fevt</i> olur <i>gâfil-gâsik</i> gibi; çünkü harflerin çoğunda birlik olması <i>tecnîsin</i> şartındandır. Bu söz sülâside ve rubâ'ide kabul edilir, ama humâside, sūdâside ve sübâ'ide her birisinin sonunda iki harf farklı olduğundan <i>tecnîs-i mutarrağ</i> olmasına itibar edilmemiştir. Bazıları <i>tecnîs-i mutarrağ</i> adını <i>tecnîs-i zâid</i> için kullandı. Eğer iki farklı harf arasında mahrec yakınlığı olursa <i>muzârî'</i> olur: <i>hayr-hayl</i> gibi. Mahrec yakınlığı olmazsa <i>lâhuk</i> olur sefer-seher gibi. <i>Kalb-i küil</i> ve <i>kalb-i ba'z</i> şekillerini de <i>feth-hatf</i> gibi <i>tecnîs</i> türlerinden sayıp <i>tecnîs-i kalb</i> dediler. <i>Tecnîs-i hatt</i> iki veya daha fazla lafzın hareke, şekil ve yazılışta bir, noktada farklı olmasıdır 'âkil-gâfil' gibi. Bu <i>tecnîs</i> ancak yirmiiki harf arasında olur. (vrk.67b-70a)</p>
<p>İsmail-i Ankaravî: Miftâhu'l- belâğa ve Misbâhu'l- fesâha</p>	<p>Söz güzellikleri manevî ve lafzî diye iki kısım olup lafzînin bir türü de cinâstır. Cinâs, iki lafzın sözde veya yazıda benzer olmasıdır. Harflerinin çoğu bir olmak üzerine yedi kısımdır. <i>Tecnîs-i tâmm</i>: İki veya daha fazla lafzın sözde, yazıda, harekelerde, sekenâtda ve harf sayısında bir olması ve hiçbirinin birleşik olmamasıdır. <i>Tecnîs-i nâkıs</i>, iki lafzın harflerde bir, harekelerde ayrı olması, <i>per-pür</i> gibi. Bazıları harekelerinde değişme olduğundan buna <i>muharref</i> dedi, halk-hulk, cübbetü'l-bürd ve cennetü'l-berd gibi. <i>Tecnîs-i zâid</i> ki <i>müzeyyel</i> de derler, harekelerde ve harflerde tam birlik olup birinin sonuna ziyade harf gelir, <i>çeşm-çeşme</i>, <i>pervâ-pervâne</i> gibi, sonunda ziyade harf olduğundan buna <i>zâid</i>, zeylinde ziyade olduğundan dolayı da <i>müzeyyel</i> dediler. Bazıları iki harf ziyade olana <i>müzeyyel</i> dediler. <i>Tecnîs-i mükerrer</i>, birinin başında ziyade harf olması, <i>dem-âdem</i>, <i>sâk-mesâk</i> gibi. Bazıları ziyadelik ortasında olanı da bu kısımdan saydı, <i>cidd ü cehd</i>, <i>şerr ü şehîr</i> gibi. <i>Tecnîs-i mürekkeb</i>, tıpkı <i>tâm</i> gibi olup telaffuz, hareke ve harf sayısında ona benzer, ama bir veya iki tarafında tereküb olur, ehl-i dilânest-ehl-i dil ânest gibi. <i>Tecnîs-i mutarrağ</i>, sondaki harflerin birinin farklı olmasıdır, <i>gâfir-gâfil</i> gibi. Eğer iki harf farklı olursa <i>tecnîs</i> kaybolur, <i>gâfil-gâsik</i> gibi ki harflerin çoğunda birlik</p>

	<p>olması tecnisin şartındandır. <i>Tecnis-i hatt</i>, yazıda ve şekilde iki veya daha çok sözün birbirine benzer olup noktada ayrı olmasıdır 'âkil-gâfil gibi; buna <i>tecnis-i tashif</i> de denir. Harflerin farklılığı ile olan tecnis <i>tecnis-i mutarrafa</i> girer ve bu sebeple <i>kalb-i küll</i> ve <i>ba'z</i> da <i>tecnis-i mutarrafa</i> hükmündedir. (s 134-138)</p>
Sa'id Paşa: Mizânü'l-edeb	<p>San'at-ı Cinâs. San'at-ı cinâs:Şu bedî'a iki lafzın vücûh-ı muhtelifi ile hurû ve hey'etce yekdiglerine müşâhebetidir.San'at-ı mezkûre birisi tām diğeri nâkıs kısımlarına munkasım olup her kısım dahi envâ'-ı muhtelifeyi hâvîdir.(Cinâs-ı Tām):İki lafzın envâ' ve a'dâd-ı hurûf ve hey'ât-ı tertîbce beynlerinde teşâbühün vücûdudur. <i>Mümâsil</i>-Teşâbühün iki ism beyninde cereyanıdır. <i>Müstevfi</i>- İki bir nev'den olup da birisi ism diğeri fi'l olandır.<i>Müteşâbih</i>- İki lafzın birisi müfred diğeri mürekkebe olandır (devrândan devr andan).<i>Mefrûk</i>-Birisi müfred diğeri mürekkebe olup da hattan müttefik olmayandır (âyineye-ayı neye). <u>Muharref</u>:Hurûfca hareke i'tibârıyla ihtilâfı hâvî olandır (genc-künc).<u>Cinâs-ı Nâkıs</u>:A'dâd-ı hurûfda ihtilâfı hâvî olan cinâsıdır. Şu ihtilâf ya bir harf ya daha ziyâde harf ile cereyân eder. Birinci nev'de iki lafzın birisi diğerdinden bir harf zâ'id olur. Şu nev' üç dürlüdür. Birincisinde harf-i zâ'id lafzın evvelinde bulunur (mu'ârif-ârif). İkincisinde lafzın ortasında bulunur(cân-cihân). Üçüncüsünde lafzın âhirinde bulunur (safâ-sifât, gamz-gamze). Birden ziyâde harf ile olan ihtilâf vücûh-ı âtiyeye tâbî'dir: Ziyâde lafzın yâ ibtidâsında olur (müteşâ'ir-şâ'ir). Ya vasatında olur (santûr-sûr). Lafzın ihtilâfı hurûfun nev'ine ta'alluk eder ise ihtilâfın bir harfe münhasır olması şarttır. Şu ihtilâf iki dürlüdür. Birisi muzâri' diğeri lâhık. Muzâri', mahrecleri yakın olandır ('ilm-hilm). Lâhık, mahrecleri uzak olandır (mârân-yârân). <u>Tecnisü'l-kalb</u>: İhtilâf hurûfun tertîbinde cereyân edecek olan cinâsıdır (emel-elem). <i>Maklûb-ı mücennah</i>-Yekdigeriyle mütecânis olan lafzın birisi beytin evvelinde diğeri âhirinde olmaktadır. <i>Müzdevic</i>: Mütecâniseynin ikisi de âhirde bulunmaktır.Buna mükerrer, müredded dahi denilir. <u>Cinâs-ı İştikâk</u>: İştikâkca olan teşâbühdür (müsebbeb-esbâb). (s.365-368)</p>
Mehmed Rif'at: Mecâmiü'l-edeb	<p>Cinâs ve mülhakâtı . Lafzen müşâbih ve ma'nen mugâyir olan iki ve daha ziyâde kelimelerin bir fıkrada zikr ü cem'ine "tecnis" ve ol kelimelere "cinâs" ve bu cinâsa mukârin bir hâlde icrâ edilen sanâyi'-i lafziyyeye de <i>mülhakât-ı cinâs</i> denir ki her biri ber-vech-i âti birer faslda tahrîr olundu.</p> <p>FASL-I EVVEL, Cinâs:Müşâbihü'l-lafz ve mütehâlifü'l-ma'nâ elfâzın bir fıkrada ictimâ'ından 'ibâret olan cinâs (Düş olup bir tâze yâra - Câna açdım tâze yara) gibi. Cinâs:Elfâzın müşâbehetde tām olmaları ve ba'zı mertebe ihtilâf eylemeleri cihetiyle esâsen "tâm. muharref. nâkıs. mütekârib. hattî. lafzî. mürekkebe" isimleriyle yedi dürlü olur ki ber-vech-i âti cümlesi ta'rif olunur.</p> <p>1. Cinâs-ı tām:Lafzen hareke ve hurûfda ziyâde ve noksân olmamak ve telaffuz ve kitâbetde ve veznde birbirinin 'aynı olmak üzere bir fıkrada ictimâ' eden kelimâtdır. 'Ayn, hürmet, Hatâ, Vefâ, ekmeç, 'akreb vb.) Cinâs-ı Müstevfi: Birinin ism diğerdinin fi'l olmasına denir. 2. Cinâs-ı Muharref: Yalnız harekât ve sekenâtda muhtelif olup husûsât-ı sâ'irede cinâs-ı tām gibi olandır. Merd-mürd, der-dür vb. 3. Cinâs-ı Nâkıs: Mütecânis olan kelimelerin birinde bir veya ziyâde harf bulunmaktır ki bu ziyâde olan harflerin mahalleriyle 'adedlerine göre vücûh-ı âtiye-i selâse ile ma'rûf olurlar: Cinâs-ı Mutarrafa:Mütecânis olan kelimelerden birinin evvelinde zâ'id harf bulunmasıdır.(Dem-âdem). Cinâs-ı Müzeyyel:Harf-i zâ'idin birinin âhirinde olmasıdır.(Çeşm-çeşme). Cinâs-ı Müşevveş (Bu ta'bîr Telhis ve tevâbiinde yok ise de İmâm Tıybî <i>Tıbyân</i>ında böyle derc etmiş ve Fahr-ı Râzî de böyle demiş olduğundan İmâm Suyûtî <i>Bedî'</i>asında bu nâm ile îrâd eylemiştir): Harf-i zâ'idin birinin vasatında olmasıdır.(câm-cem) 4. Cinâs-ı Mütekârib: Cinâs-ı Tām gibi olup ancak elfâzın yekdigerdinden birer harf ile ihtilâfıdır. (cevâb-savâb) gibi ki bunlara da harflerin mehâricine nazaran iki vech zâhir olup "Cinâs-ı Muzâri' ve Cinâs-ı Lâhık" isimleriyle tefrik olunur. Cinâs-ı Muzâri'- Tebdîl ve tahallûf eden harflerin mahrecde mütekârib olmasıdır. ('ilm-hilm) Cinâs-ı Lâhık'-Tahallûf eden harflerin mehâricde mütekârib olmamasıdır. (şâ'ir-şâtr) 5. Cinâs-ı Hattî: Elfâz-ı mütecânisenin hey'et ü sûretde ve resm ü kitâbetde birbirine benzeyip yalnız noktalarla ihtilâf etmesidir; buna Cinâs-ı musahhaf derler.('âkil-gâfil)</p> <p><u>Cinâs-ı Lafzî</u>: Elfâzın kitâbetinde ihtilâf olduğu hâlde telaffuzunda mütecânis olmasıdır. Tenvîn ile nûnda olan müşâbehet ve dâd ile zânun telaffuzundaki mücânesetleri gibi (nazratin-nadratin)</p> <p><u>Cinâs-ı Mürekkebe</u>: Her husûsda cinâs-ı tām gibi olup ancak birisinin basit diğerdinin</p>

	<p>mürekkebe veyâhûd ikisinin de mürekkebe olmasıdır ki bunların şekli tahrirde olan ittihâd ve ihtilâflarına göre iki vech hâsıl olup (cinâs-ı müteşâbih ve cinâs-ı mefrûk) nâmlarıyla tefrik olunurlar. <u>Cinâs-ı Müteşâbih</u>: Şekli hatda da mümâsil olanlardır. (pervâne-pervâ ne). <u>Tenbîh</u> Ba'zı kitâblarda esmâ-i cinâs daha başka sûretle mazbût olup anların mutâla'ası hâlinde buradaki isimlerde 'adem-i muvâfakatile hatâmuza zâhib olmak vârid-i hâtır olduğundan bu bâbda ihtiyâr etdiğimiz isimlerin muhaddisîn-i bedâyi' olan kudemânın akvâline mebni olduğunu ve muhâlif tarzda bulunanlar müeahhirinden olduklarını beyân ile arada olan farkın dahi burada muharref dediğimize anların nâkis ve bizim nâkis dediğimize anların zâ'id ve mutarraf dediğimize anların mükerrer ve müzeyyel dediğimize mutarraf tesmiye ettiklerini ve zırde görüleceği vechle mükerrer itlâkı bu makâmda câ'iz olamayacağını ihtâr ile cinâsları hulâsa için misâl-i âtiyi yazdık:</p> <p>CİNÂS: 1. Cinâs-ı tâm: (mümâsil, müstevfî) 2. Cinâs-ı muharref. 3. Cinâs-ı nâkis: (mutarraf, müzeyyel, müsevves) 4. Cinâs-ı mütekârib: (muzâri', lâhuk) 5. Cinâs-ı hattî ve musahhaf. 6. Cinâs-ı lafzî. 7. Cinâs-ı mürekkebe: (müteşâbih, mefrûk)</p> <p>FASL-I SÂNÎ. Mülhakât-ı cinâs: Lisân-ı Osmânîde mütedâvil olan sanâyi'-i lafziyyeden "Kalb. İştikâk. Reddül-acüz 'ale's-sadr. Aks ve tebdil" bedâyi' i münâsebet-i mahsûsaları cihetiyle cinâs mülhakâtından 'add olunabildiklerinden cümlesi bir faslda ta'rif olundu.</p> <p>Kalb: Bir lafzın tertîb-i hurûfını değişdirerek ve başka harf karıştırmayarak diğer bir lafz-ı ma'nidâr ibdâ'ına "kalb" ve ol lafzlara yekdigere nisbetle maktûb denir. (âteş-şitâ, lâle-hilâl vb.) Kalb-i küllî ve cüz'î olduğuna göre kalb-i ba'z (dahl-huld). Kalb-i kül: Tebeddülâtın kelimenin her harfinde vâki' olmasıdır ki bundaki intizâma göre esasen iki nev', ya'nî "kalb-i muntazam (ikbâl-lâ-bekâ, âteş-şitâ vb.) ve mu'avvec nâmlarıyla iki dürlüdüdür. Kalbin cinâsa en yakın olan ve ba'zı üdebâ nezdinde doğrudan doğruya cinâsdan 'add olunan işbu maktûb-ı muntazam usûlünde ve ba'zen kalb ile yine 'aynı ma'nâda 'aynı lafzda kelimeler zuhûr etdiğinden bu san'at cinâsa pek karib olmağla buna "Cinâs-ı Maktûb" demişlerdir ki bu da "Mücennah (maktûb-ı muntazam ile ya'nî 'aks-i müfred ile kalb edilmiş olan kelimetedinden birinin fıkrâ veyâ mısra veya beytin evvelinde diğerinin bunların âhîrinde bulunması) ve Müstevî (Bir cümle veya mısra' veya beytin solundan sağına doğru hurûfâtının tahririyle yine aslının zuhurudur (küllü fî felek, rabbeke fe-kebbir vb.) nâmlarıyla iki dürlüdüdür. "Maktûb-ı mu'avvec: Kalbde intizâm olmayıp kâffe-i hurûfun bir sûret-i gayri muntazamada tebdil-i mahal etmesiyle ma'nidâr bir lafz husûlüdür ki mâl-elem-emel vb. Maktûb-ı muntazam gibi maktûb bir bedi'a değildir. (C.I, s.300-317)</p>
Recâizâde: Ta'lîm-i Edebiyat	<p>Tecnis ve mülhakâtı: Cinas yapmak demek olan tecnis lafzî ve ma'nevî adlarıyla iki kısımdır. Lafzi: bir söz içinde telaffuz ve imlâda tamâmen veya kısmen bir ve mânâda ayrı sözler söylemekle oluşur, kazâ-kazâ; yelân-yalan gibi. Cinâs-ı lafzîde söylenen kelimelerin söz ve yazıda birliği yüksekliğine sayılarak benzer sözler arasındaki benzerlik ne kadar çok olursa cinâsın değeri o kadar artar. "yalvaracak-varacak" 'ın cinaslı bir söz sayılması cinas hakkında genellikle kabul olunan tarife girmesinden kaynaklanır; gerçekte ise o kelimeler birbirine kâfiye-i mukayyede olduğundan bunda tecnîse inanmak da doğru olmaz. Cinâs-ı manevî: Bir söz içinde iki manalı olarak söylenen sözlerin diğer mânâlarıyla amaç arasında bütün-parça, yakın-uzak bir ilgi olmakla oluşur, buna mugâlata-i ma'neviye de denilir. Kudemâ-yı üdebâmuzdan birtakımının bu tecnis san'atına ne derecelere kadar ehemmiyet verdikleri müellefât-ı edebiyeleri karıştırılınca cinâsdan hâli üç beyt veya üç satıra tesadüf olunamamasıyla sâbittir. Şu ifâdâtdan ma'lûm olur ki tecnis denilen ve âsâr-ı kudemânın nazar-ı rağbetden iskâtına en ciddi sebeplerden olan bu lafz ve fikir oyuncağına tarafdar değiliz. Hâl böyle iken o bahsi bu kadar tatvîl edişimiz taksîmâtı, ta'rifâtı, misâlleri, tatbîkâtı ile kütüb-i belâgat içinde müteaddid sahifeler tutmuş olan bir sanatı sükût ile geçişdirmek lâyük görülememekle beraber mahiyeti de mümkün mertebe anlatmak fikrinden neş'et eylediğiyçün meşkûr sayılmazsa bile ma'zûr tutulur inancındayız. <i>İttihâd iştikâk ve şibh-i iştikâk</i>, tecnis mülhakâtından olup bir söz içinde çeşitli manalara kullanılan iki sözün iştikâk yönünden birlik ve benzerliğinden ibarettir. <i>Kalb</i>, cinas mülhakâtından sayılıp, bir söz içinde bulunan iki lafzın birleşik harfleri tamamen veya kısmen birbirinin aynı olduğu hâlde tertîbde farklı bulunmalarından ibarettir. Cinâs-ı lafzîde benzer kelimelerin birliği değerin artmasına sebep olarak o gibi cinaslara <i>cinâs-ı tâm</i> adı</p>

	<p>verildiği gibi, kalb sanatında da kelimelerden ikincisi birincisinin aşağıdan yukarı doğru sırasıyla aksinden oluşan şekle uygun olması kalbin diğer şekillerinin hepsine tercih edilir ve buna <i>kalb-i küll</i> denilir; ama fesahat ve belagat ölçüsü sayılamaz, Bir de <i>maklûb-ı müstevî</i> vardır ki sözün yukarıdan aşağı ve aşağıdan yukarı okunuşu aynıdır. (s.338-350)</p>
A.Cevdet Paşa: Beâgat-i Osmanîniyye	<p>Muhassinât-ı lafziyye. Cinas sanatı iki lafzın mânâları farklı olduğu halde telaffuzda benzeşmeleridir. Bunun sayılı bölümleri olup, <i>cinâs-ı tâmm</i> iki lafzın dört yönden (tür, sayı, harf sırası, hareke) bir olmalarıdır, câhile-câh-ile gibi. Eğer dört yönden yalnız birinde ihtilaf bulunsa tâm değil başka bir ad alır, şöyle ki harekede ihtilaf olursa <i>muharref</i> denilir, cübbetü'l-bürd cennetü'l-berd gibi. İhtilaf eğer harf sırasında ise <i>cinâs-ı kalb</i> denilir. İhtilaf harf sayısında ise <i>cinâs-ı nâkis</i> denilir, sâk-mesâk gibi. İhtilaf nev' de olup kurb-ı mahrec varsa <i>muzâri'</i> (dam-tam gibi), kurb yoksa <i>lâhuk</i> (settâr-seyyâr gibi) olur. İhtilaf noktada ise <i>musahhaf</i> denir, sevk-şevk gibi. İştikak ve şibh-i istikak sanatları da cinasa girer. (s.157-159)</p>
Naci. İstîlâhât-ı Edebiyye	<p>İki lafzın manaları ayrı olduğu halde telaffuz veya kitabetde birbirine benzemesidir. İki lafz arasında benzerlik tam veya noksan olmakdan uzak olmayacağından ilk olarak <i>cinâs-ı tâm</i> ve <i>gayr-ı tâm</i> adlarıyla iki kısma ayrılır. <i>Cinâs-ı tâm</i> iki lafzı oluşturan harflerin nev, aded, tertib, hareke cihetleriyle bir olmasından oluşur. Bu birliğe vücûh-ı erbaada birlik denilir ki onsuz cinas-ı tâm gerçekleşmez. Hey'et hareke ve sükûndan ibarettir. <i>Cinâs-ı tâm</i>, basit ve mürkkeb olmak üzere iki türdür. Mürkkebde iki lafz imlâda bir olursa müteşâbih, ayrı olursa <i>mefrûk</i> olur ve bu durumda mürkkeb de iki tür olmuş olur, iki şer, ikişer gibi. Mefrûkda mürkkeb tamamen iki kelimedenden oluşması şarttır. böyle olmayıp da bir kelime ile diğer kelimenin bazı cüzlerinden oluşursa merfû' denir "Yokken güneşin eşi semâda-Bir eş görünürdü şemse mâda" gibi. Lafzey-i mütecaniseyn yalnız harf türü cihetiyle farklı olurlarsa <i>cinâs-ı lâhuk</i> olur; bu da ihtilâfâtın baş, orta, sonda olmasına göre üçe ayrılır. Aded-i hurûf yönünden farklı olursa <i>nâkis</i> olur ve bu da ihtilâfın baş, orta, sonda olmasına göre üçe ayrılır, hasen-sen, ilcâ-ilticâ, bâd-bâdî gibi. Sonda zaid harf tek olursa <i>mutarraf</i> denir, birden çok olduğu takdirde müzeyyel denir. Belâ-belâgat gibi. Benzer iki lafz yalnız tertib cihetiyle farklı olursa <i>kalb</i> denir ve kalbin tam veya nakis olmasına göre ikiye ayrılır. Tam olursa <i>kalb-i küll</i>, nakis olursa <i>kalb-i ba'z</i> olur. Felek-kelef, ihmâl-imhâl gibi. İki benzer lafz yalnız harekede farklı olursa <i>muharref</i> denir, verd-vird gibi. <i>Cinâs</i> hususunda şeddeli harf muhaffef hükmündedir. <i>Cinâs-ı hatt</i>, <i>musahhaf</i>, <i>tashîf</i>, nokta ihtilâfından veya yazıda benzer olan iki harfden birinin noktalı diğerinin noktasız bulunmasından ibarettir. Cinasın daha bazı türleri olsa da zaten pek de ciddi şekilde uğraşılacak bir şey olmadığından bu kadarının irâesiyle iktifâ uygun görüldü. İzaha gerek olmadığı üzere söz aslında güzel olmadıktan sonra cinas ona güzellek veremez. Bununla birlikte tabîi güzelliği hâiz olan bir söz için güzellik yapay sayılır; hele tabîilik denilen yüce meziyet hiçbir zaman tecnisâta fedâ edilmemelidir. (s.241-251)</p>
Reşid. Nazariyyât-ı Edebiyye	<p>Esâsen tecnis mâ'naları muhtelif fakat yalnız sesleri benzer olan elfâzı bir cümlede toplamak demekse de bu ta'rîf daha ziyâde <i>cinâs-ı lafziyye</i> uyar. Tecnisin en yüksek şekli iki mânâlı bi kelimenin aynı cümlede her iki mânâsıyla münâsebet gösterebilmesi diye ta'rîf edilir. Bu tür tecnisi diğerinden ayırmak için buna mevkiine göre <i>cinâs-ı ma'nevî</i>, <i>muğâlata-i ma'nevîyye</i>, <i>istihdâm</i> isimleri verilmiştir. Bu iki tür tecnis arasında mahiyetçe büyük bir fark yoktur; çünkü gerçekte iki mânâlı bir kelime sesleri ortak iki lafz demektir. Hatta bu örnekte görüldüğü gibi lafzlar mütekerrir olmayarak bir bulunsa bile bir fark-ı esâsî oluşmaz. Bununla birlikte <i>cinâs-ı ma'nevî</i> ile <i>cinâs-ı lafzî</i> arasında kullanımca fark vardır. <i>Cinâs-ı ma'nevî</i> başlıbaşına kıymetli sayılamaz, fakat tevriye, ihâm, müşâkele gibi avâmil-i zarâfetten olan mecaz sanatlarının aslî maddesini oluşturursa fikir ve hayâle ait bir benzeme ilgisi hâlini kazanır. Bu sebeple <i>cinâs-ı lafzî</i>den çok yüksektir. Tevriye, müşâkele için getirilen örneklerde hep <i>cinâs-ı ma'nevî</i> olup bunlar adı bir lafz oluncağı gibi görülemez. Fakat böyle olmayıp da kendi kendine kalırsa derhal kıymetten düşer. Ta'lîm-i Edebiyatda bu sanata örnek olarak verilen tâğî-bâğî beyti sadece letâfetten değil mânâdn bile uzaktır. <i>Cinâs-ı lafziyye</i> gelince, bunun mecâzî sanatlarla yardımı nâdir ve bütün değeri kendi nefsine münhasırdır ki o da şudur: gâyet hafif ve daha ziyâde mizâha ait bir söz içinde külfet ve kesretten uzak olarak bulunursa güzellek hissettirir, aksi hâlde o kadar soğuk olur ki bir sözün edebî tesiri bir cinâsla mahvolabilir. Mizâh sâdedinde bile <i>cinâs-ı lafzî</i>nin çok fazla sürmesi tab'a nefret</p>

<p>ve bıkkınlık getirir ve bu lafz oyuncaklarına alışık olanlar nasıl fikir ve edebî hastalıklarına düşerse genellikle edebiyat da gerileme dönemlerinde hep tecnise düşkünlükten dolayı bozulmaya uğramıştır. Çünkü bilhassa cinâs-ı lafzî sathî tasavvurun en aşağı ucu olup doğu edebiyatında maalesef pek fazla kabul görmüş, birtakım türlere bile ayrılmıştır. Bazılarını birer misâlde gösterelim. <i>Cinâs-ı tâmm-ı basît</i>, <i>cinâs-ı tâmm-ı mürekkeb</i> (mefrûk: iki şer-ikişer), <i>cinâs-ı nâkıs</i>, <i>muharref</i> (verd-vird), <i>hattî</i> (teğannî-te'annî), <i>cinâs-ı iştikâk</i> (kâbil-makbûl), <i>kalb</i> (dağ-gıdâ). Bu misalleri cinâs-ı lafzînin türlerini belirlemek için verdim. Esâsen hiçbirisi zarîfçe ve başarılı değildir. Tecnîs-i lafzî Ta'lim-i Edebiyatda da işaret edildiği üzere hiç olmazsa bir istiâre ile güzelce karışacak kadar zarîf olmalıdır, ya da mizâh ve hicivle karışık olmalıdır. Bu konuda ihâm-ı tenâsüb ve tezâd da söylenmelidir. İhâm-ı tenâsüb nâtamâm bir cinâs-ı mânevî demektir. İhâm-ı tezâd ise gerçek mânâlarıyla birbirine zıd veya mukâbil olan kelimelerden biriyle cinâs-ı mânevî yaparak iki lafzî kaynaştrabilmektedir. Nef'î, Nedîm gibi büyük şairler bunlara o kadar râğbet etmedi, fakat kıymetli gibi sayılan bu lafzî sanatlar Şeyh Gâlibten sonra başlayan gerileme devrinde tek marifet zannedilecek kadar itibar bulmuş ve artık şâir ve edipler bu vadede hüner sergileme yarışmasına girişmişlerdir. Daha başka zor ve anlamlı yapılan sanatlar zor geldiğinden yarışma zeminini sadece lafzî oyunlar oluşturmuştur. Edebî yenilenme devri bu sahte hünerperdâzlığı itibardan düşürdü. Resme göre elbise mağazaları ilanlarındaki resimler ne ise, edebiyata göre lafzî sanatlardan ibâret eserler de ancak o olabilir. (s.262-271)</p>
--

Sonuç

Klasik edebiyat literatürümüzde mühim bir yer tutan tecnîs veya cinâs hakkında Osmanlı şair ve yazarlarınca birçok eser kaleme alınmış, tanım ve tasnifler yapılmıştır. Tanzimat öncesi dönemde genellikle birbirine yakın tanım ve tasnifler yapılırken, Tanzimat döneminde farklı tanım ve tasniflerin yapıldığı görülmektedir. Bunlardan bir kısmı eskinin devamı niteliğinde olmakla beraber, batılı anlayışa da uygun tanım ve tasnif yapmış, ama cinasa karşı olumsuz bir görüş de pek taşımamıştır. Recâizâde, Ahmed Reşid vs. yazarlar ise, cinası olumsuz bir bakışla ele alarak tanım ve tasnif yapmıştır. Ayrıca bu tip yazarlar cinası edebiyatın gerileme ve bozulma sebebi de saymışlardır. Bu görüşte olanların kitapları genellikle Tanzimat sonrası müfredata göre düzenlenmiş mekteb-i sultânî, mekteb-i mülkiye gibi okullarda verilen ders notlarının derlenmesiyle oluşturulmuştur. Denilebilir ki tecnîs, eski ile yeninin mühim çatışma ve tartışma alanlarından birisi olmuş ve şekil-mânâ, sathîlik-derinlik yönlerinden birçok tartışmaya zemin hazırlamıştır. Yapılan tasniflerde cinas genellikle yedi bölümde ele alınıp incelenmiş, muharref cinas bazılarınca müstakil, bazılarınca nâkıs cinas sayılmıştır. Kalb de bazılarınca tecnîs içinde, bazılarınca tecnîs içinde ama ondan ayrı bir sanat gibi görülmüştür. Bazı yazarlar iştikâkı da tecnîse dâhil etmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Cevdet Paşa (1323). *Belâgat-i Osmâniyye*, İstanbul.
Ahmed Reşid (Rey) (1328). *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul.
ANKARAVÎ, İsmâil Rusûhî (1284). *Miftâh-ül-Belâga ve Misbâhu'l-fesâha*, İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Matbaası.
COŞKUN, Menderes (2002). "Edebi Sanatların Terim Olarak Divanlardaki Kullanımı Üzerine", *Yeni Türkiye, Türkler*, 11. cilt, 701-707.
ERKAN, Mustafa (1997). "Lutfullah Halîmî", *DİA*, C.15, İstanbul.

- HALÎMÎ, Lutfullah, *Risale fi-tecnîsât ve't-teşbihât ve'l-mecâzât*, Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., 22 Sel 6183/2, vrk.22a-24a.
- KAÇAR, Mücahit (2011). "Türkçe Te'lif Edilmiş Bir Belâgat Kitabı: Şerîfî'nin *Hadikatü'l-Fünûn* İsimli Eseri", *Türkiyat Mecmuası*, C. 21/Güz.
- MEHMED RİF'AT (1308). *Mecâmiü'l-edeb*, 3 cilt, İstanbul.
- MUALLİM Naci (1307). *Istılâhât-ı Edebiyye*, İstanbul.
- RECÂİZÂDE Mahmud Ekrem (1299). *Ta'lîm-i Edebiyyât*, İstanbul.
- SAİD PAŞA (1305). *Mîzânü'l-edeb*, İstanbul.
- SARAÇ, M.A.Yekta (2004). "Osmanlı Döneminde Belâgat Çalışmaları", *Journal of Turkish Studies*, Harvard University, C. XXVII, s. 311-344.
- SARAÇ, M.A.Yekta (2004). "Edebî Sanat Terimlerinin Türkçe Karşılıkları Üzerine", *TDED*, C.32. s.131-147.
- ŞABAN, İbrahim (2011). "Osmanlı Âlimlerinin Arap Belâgatine Dair Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, s. XVII, s.108-133.